

PREDIKER, DE DOOD EN WIJ

De lezing van Prediker 9 in verschillende contexten toen en nu¹

Klaas Spronk

De dood is een veel terugkerend thema in het boek Prediker. De meeste geleerden² zijn het erover eens dat volgens Prediker de dood de grote gelijkmaker is, die geen verschil maakt tussen goed of slecht, wijs of dwaas, en dat er geen leven na de dood is. Sommigen willen de mogelijkheid openlaten dat Prediker, wanneer hij spreekt over de geest van de mens die naar God gaat (3:21 en 12:7), indirect verwijst naar een positieve opvatting van het hiernamaals.³ Anderen veronderstellen dat dit toegeschreven moet worden aan een latere ‘eschatologische’ redactie.⁴ In zijn monumentale commentaar houdt Antoon Schoors echter vast aan de opvatting dat Prediker elke vorm van een individueel leven na de dood ontkent, en is hij ook terughoudend in het veronderstellen van redactioneel werk in een vers als 12:7.⁵

De manier waarop mensen tegen de dood aankijken, wordt sterk bepaald door hoe zij nu in het leven staan. Voor een man van mijn leeftijd, terugkijkend op een goed leven en zonder grote

¹ Dit artikel is een bewerking van mijn artikel ‘Dealing with Death: Reading Qoheleth in Different Contexts’, in: A. Brenner-Idan *et al.* (eds), *The Five Scrolls* (Texts@Contexts, 6), London 2018, 145-155. Aan dat artikel werd meegewerkt door mijn toenmalige studenten Liesbeth van Deventer, Stefan Honing, Sico de Jong en André Wingelaar.

² Zie o.a. (in chronologische volgorde) Shannon Burkes, *Death in Qoheleth and Egyptian Biographies of the Late Period* (SBL.DS, 170), Atlanta 1999; Mark K. George, ‘Death as the Beginning of Life in the Book of Ecclesiastes’, in: T. Linafelt (ed.), *Strange Fire: Reading the Bible after the Holocaust*, Sheffield 2000, 280-293; Thomas Krüger, ‘Leben und Tod nach Kohelet und Paulus’, in: M. Abner *et al.* (eds), *Leben trotz Tod* (JBTh, 19), Neukirchen-Vluyn 2005, 195-216; Hans Debel, ‘Gedenk, o mens, dat je zult sterven ... Het perspectief van het boek Prediker op het leven vóór en na de dood,’ in: Hans Ausloos & Bénédicte Lemmelijn (red.), *Bijbelse wijsheid aan het woord*, Leuven 2007, 85-119; Rüdiger Lux, ‘Tod und Gerechtigkeit im Buch Kohelet’, in: A. Berlejung & B. Janowski (eds), *Tod und Jenseits im alten Israel und in seiner Umwelt* (FAT, 64), Tübingen 2009, 43-65; Hans Debel, ‘Life-and-Death Advice from a Conservative Sage: Qohelet’s Perspective on Life after Death’, in: L.D. Matassa & J.M. Silverman (eds), *Text, Theology, and Trowel: New Investigations in the Biblical World*, Eugene OR 2011, 39-58; Richard Allen Fuhr, *An Analysis of the Inter-Dependency of the Prominent Motifs Within the Book of Qohelet* (SBL, 151), New York 2013, 117-136; Christoph Berner, ‘Evil and Death in the Book of Qohelet’, in: B. Ego & U. Mittmann (eds), *Evil and Death: Conceptions of the Human in Biblical, Early Jewish, Greco-Roman and Egyptian Literature* (DCLS, 18), Berlin 2015, 57-73; Chloe Sun, ‘Ecclesiastes among the Megilloth: Death as the Interthematic Link,’ *Bulletin for Biblical Research* 27 (2017), 185-206.

³ Lux, ‘Tod und Gerechtigkeit’, 61-63.

⁴ Young Joon Park, *Der Durchbruch zum ewigen Leben: Der Psalm 49, das Buch Kohelet und das Wachstum der Weisheit*, Marburg 2014, 195-209; Berner, ‘Evil and Death in the Book Qohelet’, 70-72.

⁵ Antoon Schoors, *Ecclesiastes* (HCOT), Leuven 2013, 819-820. Zie Stuart Weeks, *Ecclesiastes 1-5* (ICC), London 2020, 15.

zorgen voor zijn snel naderende pensioen is het anders dan voor wie minder geluk heeft en meer zorgen.

Wie begrijpt wat Prediker zegt over de dood beter? Is mijn interpretatie van de woorden van Prediker juist als ik me er niet door geprovoceerd voel? Zoveel is mij duidelijk, dat de context van de lezer van Prediker grote invloed heeft op de interpretatie van zijn woorden; misschien nog wel meer dan bij veel andere boeken van de Bijbel. In deze bijdrage wil ik een bescheiden poging doen om een aantal interpretaties te beschrijven van lezers in verschillende contexten, vroeger en nu, van een tekst van Prediker over de dood. Daarbij zal ik me concentreren op wat we in hoofdstuk 9 lezen over het leven in het aangezicht van de dood.

Prediker 9 gelezen met studenten

In hoofdstuk 9 is er duidelijk geen leven na de dood in zicht. De focus in de eerste drie verzen is helemaal op dit leven. Nog nadrukkelijker dan in eerdere teksten stelt Prediker dat met de dood iedereen hetzelfde lot overkomt.

- 1 Want dit alles gaf ik aan mijn hart, namelijk om dit alles te beproeven
of de rechtvaardigen en de wijzen en hun daden
in de hand van God zijn,
zowel liefde als haat, niets weet de mens,
alles ligt vóór hen.
- 2 Alles is zoals het voor allen is,
één lot voor de rechtvaardige en voor de misdadiger,
voor de goede, voor de reine en voor de onreine,
voor de offeraar
en voor wie geen offeraar is,
voor de goede evenals voor de zondaar,
voor wie zweert zoals voor wie een eed vreest.
- 3 Dit is kwaad bij alles wat verricht wordt onder de zon,
dat er één lot is voor allen;
en ook is het hart van de mensen vol kwaad
en verblinding in hun harten tijdens hun leven –
en daarna: naar de gestorvenen. (Pred 1:1-3)⁶

Hij voegt daaraan toe in de verzen 4-7 dat men beloning noch straf hoeft te verwachten in het dodenrijk en dat de beste manier om daarmee om te gaan is om te genieten van de goede dingen van het leven.

- 4 Immers wie verbonden is
met alle levenden is daar zeker van,

⁶ Bijbelteksten worden gegeven in de SHA-vertaling: *Prediker: Hebreeuwse tekst en Nederlandse vertaling*, Heerenveen/Amsterdam 2008. Ook te raadplegen via www.debijbel.nl.

want ‘beter een levende hond
dan een dode leeuw.’

- 5 Want de levenden weten dat zij zullen sterven,
maar de gestorvenen weten helemaal niets
en zij hebben geen loon meer,
- 6 want hun gedachtenis wordt vergeten.
Zowel hun liefde als hun haat als hun afgunst
zijn reeds verloren gegaan
en ze hebben geen deel meer, voor eeuwig
aan alles wat onder de zon verricht wordt.
- 7 Ga, eet in vreugde je brood
en drink met een vrolijk hart je wijn
want God heeft reeds
welgevallen aan je daden.

Ik heb Prediker 9:1-12 gelezen in een klas met dertig studenten. Twintig van hen waren Nederlandse studenten die in het laatste jaar van hun academische studie zaten en zich voorbereidden op een baan als predikant in de Protestantse Kerk. Tien studenten kwamen uit andere delen van de wereld en volgden een drie maanden durend programma (‘Bridging Gaps’) bij de theologische faculteiten van de Vrije Universiteit en de Protestantse Theologische Universiteit in Amsterdam. Ik vroeg hen een persoonlijke reactie te geven op deze tekst van Prediker: hoe verhoudt zich wat je daar leest tot jouw eigen kijk op de dood, het leven en het hiernamaals? Ik kreeg heel verschillende reacties:

De meeste studenten wezen op het contrast met hun eigen christelijke opvattingen over het leven na de dood. Sommigen wezen op de verschillende opvattingen in de Bijbel, vooral Lucas 16:19-33; 1 Korintiërs 15; en het boek Openbaring.

Twee Afrikaanse studenten gaven ook aan dat zij de visie van Prediker niet konden aanvaarden omdat deze niet strookt met de traditionele Afrikaanse opvattingen over het hiernamaals met een prominente plaats voor voorouders. Ze gaven niet aan dat er wat dit betreft toch onmiskenbaar een spanning bestaat tussen de Afrikaanse religies en het christendom.

Een deel van de studenten verklaarde dat zij de traditioneel christelijke ideeën over het hiernamaals niet (meer) delen en sympathiseren met Prediker.

Twee Nederlandse studenten accepteerden het idee van totaal verschillende opvattingen binnen de Bijbel niet en kondigden aan dat ze deze kwestie gingen bestuderen, blijkbaar in de hoop een manier te vinden om de ogenschijnlijk tegenstrijdige opvattingen samen te brengen als verschillende aspecten van hetzelfde geloof.

Een student uit Myanmar vertelde dat Prediker 9 de tekst is die in zijn land het meest wordt geciteerd tijdens begrafenisdiensten en dat deze wordt gebruikt om op dat moment duidelijk te maken hoe belangrijk het is de wil van God te begrijpen en toe te passen in het leven dat jou nog is gegeven.

Ook werd opgemerkt, vooral door Nederlandse studenten, dat de opvattingen van Prediker opvallend modern klinken. Dat maakt het mogelijk om ze als een ingang te gebruiken voor een goed gesprek in een seculiere context.

Twee studenten legden een verband met hun toekomstige beroep als predikant en verklaarden dat deze tekst van Prediker vanuit pastoraal oogpunt geen nut heeft.

Een aantal studenten gaf aan zich geprovoceerd te voelen door de woorden van Prediker. Slechts twee van hen gaven aan op andere gedachten te zijn gebracht door het lezen van dit hoofdstuk. Een blanke student uit Zuid-Afrika merkte op: 'Voor mij brengt deze tekst in zekere zin iets van opluchting: het stelt me gerust dat het me niet zal helpen om te stressen en me zorgen te maken over de dood. In plaats daarvan moeten we onze tijd in het leven besteden aan dat leven zelf. Een Nederlandse student sloot zijn reactie af met: 'Misschien moeten we dit leven leiden alsof het het enige is dat we hebben ...'

Een verschil tussen de reacties van de buitenlandse studenten en die uit Nederland is dat eerstgenoemden explicieter verwezen naar hun context en naar de gemeenschap waarin zij leven. Mogelijk heeft dit te maken met het feit dat zij op dat moment al een maand lang ver van huis waren. Ze waren er inmiddels ook aan gewend om Nederlanders, waaronder mij als docent, over hun achtergrond te vertellen. Niettemin is het een indicatie van de impact van iemands context bij het lezen van teksten over de dood. Meer dan de Nederlandse studenten konden de buitenlandse studenten verwijzen naar hun eigen ervaringen met de dood. Een Afrikaanse studente vertelde over de dood van haar vier broers en zussen. Ze was het enige kind dat haar ouders nog hadden. Een student uit Colombia vertelt dat de tekst van Prediker haar in staat stelt de betekenis van dood en hoop in de Bijbel in dialoog te brengen met de context van oorlog en verlatenheid in haar land: 'Meer dan twee eeuwen van burgeroorlogen in ons land zorgen ervoor dat de Colombiaanse bevolking de gewelddadige dood als een normale gebeurtenis gaat beschouwen. Het is voor ons opvallend als we eens een keer in de krant niet direct met de dood worden geconfronteerd. De meest gebruikelijke ervaring in mijn land is al tientallen jaren dat we lunchen terwijl op het scherm het nieuws over tientallen vermoorde Colombianen te zien is.' Ze vat het fraai maar ook hard samen: 'The experience of the other's death is a place not to mourn, but to naturalize the hegemony of evil of our society.'

Een van de weinige Nederlandse studenten die een persoonlijke ervaring inbracht was een oudere man die verklaarde dat voor hem de dood geen taboe is, omdat zijn op relatief jonge leeftijd overleden vrouw in een hospice werkte en ze vaak over de dood spraken. Hij stelde dat hij de dood niet vreest, geen illusies heeft over een leven na de dood, en dat de dood vooral een probleem is voor degenen die achterblijven.

Dit kleine onderzoek naar de moderne receptie van de woorden van Prediker over de dood onderstreept de grote invloed van de context op de manier waarop Predikers boodschap wordt begrepen en verwerkt. Het geeft ook aan dat deze tekst niet veel potentieel lijkt te hebben om een verandering teweeg te brengen in de manier waarop de lezer naar de dood kijkt. Voordat we verder ingaan op deze kwestie van de toepassing van de tekst, is het interessant om aandacht te besteden aan de interactie tussen Prediker en de context waarin de tekst indertijd is geschreven.

Prediker in zijn historische context

Het boek Prediker wordt gepresenteerd als het werk van koning Salomo, maar moet naar alle waarschijnlijkheid gedateerd worden in het hellenistische tijdperk.⁷ Een van de argumenten die vaak naar voren wordt gebracht, is dat Prediker beïnvloed lijkt te zijn door Griekse ideeën. Een van de parallellen die kunnen worden opgemerkt tussen Prediker en de Griekse literatuur is de combinatie van de overtuiging van de dood als het absolute einde en de aansporing om zo lang en zo goed mogelijk van het leven te genieten. Dit kun je bijvoorbeeld ook vinden in Euripides' toneelstuk *Alcestis*, over een vrouw die sterft zodat haar man kan blijven leven, maar die uiteindelijk door Heracles uit de onderwereld wordt teruggebracht. Daarbij deelt Heracles het volgende inzicht:

Laat mij je iets vertellen waar je wijzer van wordt.
 Weet jij waar het menselijk leven om draait?
 Ik denk van niet. Hoe zou jij dat kunnen? Luister naar me:
 We moeten allemaal sterven. Dat geldt voor mij en jou,
 en geen enkele levende mens heeft ook maar het geringste idee
 of hij nog een dag zal leven. Uit het niets
 komt ons lot. Geleerden zoeken
 de waarheid, en leraren onderwijzen hun kunsten en vaardigheden,
 maar toch weten we minder dan we ooit wisten.
 Je hebt gehoord wat ik te zeggen heb. Nu, neem een drankje!
 Geniet ervan! Het leven dat je vandaag leeft
 is van jou, en de rest behoort tot het lot.⁸

Vooraf op dit punt zijn er ook nauwe parallellen met veel oudere Mesopotamische en Egyptische teksten. De bekendste is het einde van het Gilgamesj-epos, waar de held van het verhaal, die tevergeefs naar onsterfelijkheid had gestreefd, door de herbergier Shiduru wordt toegesproken op een manier die sterk doet denken aan Prediker 9:7-9:

O Gilgameš, waartoe dit dwalen?
 Het leven dat jij zoekt zul je nooit vinden!
 Toen de Goden de mensheid schiepen
 Beschikten zij de Dood voor de mensheid,
 En hielden het leven voor zichzelf!
 Welnu dan, Gilgameš, laat jouw maag gevuld zijn;
 Geniet steeds, dag en nacht!
 Maak plezier, elke dag:
 Dans en vermaak je, dag en nacht!

⁷ Schoors, *Ecclesiastes*, 3, dateert het ergens tussen 280 en 230 v.Chr.; Weeks, *Ecclesiastes 1-5*, 78, noemt de periode tussen 300 en 150 v.Chr.

⁸ Euripides, *Alcestis*, 828-840. Vertaling naar Diane Aronson Svarlie, *Alcestis, Medea, Hippolytus / Euripides*; Indianapolis 2007, 39.

Laat je kleren steeds verzorgd zijn,
 Je hoofd fris gewassen, je lichaam in water gebaad;
 Bewonder het kind dat je bij de hand houdt;
 Laat je vrouw genieten van je voortdurende omhelzingen!
 Want dat is het lot [*van de stervelingen*].⁹

Deze parallel van Prediker met het Gilgamesj-epos is er een van vele,¹⁰ maar het is opvallend dat dit element van het Gilgamesj-epos alleen terug te vinden is in de Oud-Babylonische versie, daterend uit de eerste helft van het tweede millennium v.Chr.

Er zijn ook duidelijke parallellen met de oude Egyptische literatuur, vooral met het harplied uit het graf van koning Intef, gevonden in verschillende kopieën uit het tweede millennium v.Chr. Er worden daarin ernstige twijfels geuit over het nut van alle pogingen om een goed leven na de dood veilig te stellen. Van de ‘huizen van de eeuwigheid’ van de koningen van weleer is weinig over. Daarom is het beter om je op dit leven te concentreren en er het beste van te maken:

Hoe zit het met hun plaatsen?
 Hun muren zijn ingestort,
 hun plaatsen zijn verdwenen,
 alsof ze er nooit waren geweest!
 Niemand komt daar vandaan terug,
 om over hun toestand te vertellen,
 om over hun behoeften te vertellen,
 om onze harten te kalmeren,
 totdat we gaan waar zij zijn gegaan!
 Verheug je daarom in je hart!
 Vergeetachtigheid levert je voordeel op,
 Volg je hart zolang je leeft!
 Doe mirre op je hoofd,
 kleed je in fijn linnen,
 zalf jezelf met olie die geschikt is voor een god.
 Verzamel je vreugde,
 laat je hart niet zinken!
 Volg je hart en je geluk,
 doe je dingen op aarde zoals je hart je ingeeft!
 Wanneer die dag van rouw tot jou komt,
 de Vermoeide van hart (nl. Osiris) hoort hun rouw niet,
 jammeren redt niemand uit de put!
 Houd vakantie,
 word er niet moe van!

⁹ Gilgamesh, Oud-Babylonische versie III. 1-14; vertaling Herman Vanstiphout, *Het epos van Gilgameš*, Nijmegen 2002, 254.

¹⁰ Zie hiervoor Nili Samet, ‘The Gilgamesh Epic and the Book of Qohelet: A New Look’, *Biblica* 96 (2015), 375-390.

Zie, niemand mag zijn goederen meenemen,
zie, niemand die vertrekt, komt weer terug!¹¹

Er is veel discussie over hoe deze teksten precies in verband moeten worden gebracht met het boek Prediker. Hoewel sommige geleerden er nog steeds van uitgaan dat het Gilgamesj-epos fungeerde als een directe literaire bron van Prediker, is men tegenwoordig terughoudender in deze en beschouwt men een relatie met de populaire Griekse filosofie waarschijnlijker.¹² Een middenpositie wordt ingenomen door degenen die benadrukken dat Prediker gelezen moet worden in een traditionele Semitische context en dat echo's van de opvattingen van het Gilgamesj-epos nog steeds terug te vinden zijn in latere Akkadische teksten en dat hetzelfde geldt voor de Egyptische opvattingen.¹³ Bij het evalueren van de relatie met de Griekse, Mesopotamische en Egyptische teksten moet men er ook rekening mee houden dat er naast deze parallellen ook een aantal verschillen zijn. De belangrijkste hiervan is dat men volgens Prediker geen troost kan vinden in de verwachting dat men na de dood herinnerd zal worden:

Want er is geen herinnering aan de wijze,
Evenmin aan de dwaas, voor eeuwig.
Omdat reeds in de komende dagen alles wordt vergeten,
En hoe sterft de wijze met de dwaas! (Pred 2:16)

Hier spreekt Prediker een motief tegen dat men veel tegenkomt in de Griekse literatuur¹⁴ en dat men ook vindt aan het einde van het Gilgamesj-epos, wanneer Gilgamesj trots verwijst naar de muren van Uruk. Die zullen ervoor zorgen dat hij beroemd zal blijven.¹⁵ In 3:21 had Prediker ook al geen genoegen genomen met een ander idee over het ontsnappen aan de dood. Hij stelde de retorische vraag:

Wie heeft weet van de levensadem van de mensen
of die opstijgt, naar boven
en van de levensadem van de dieren
of die afdaalt, naar beneden, naar de aarde?

¹¹ Vertaling naar Mirjam Lichtheim, in: William W. Hallo (ed), *The Context of Scripture. Volume 1: Canonical Compositions from the Biblical World*, Leiden 2003, 49.

¹² Zie Karel van der Toorn, 'Echoes of Gilgamesh in the Book of Qohelet? A Reassessment of the Intellectual Sources of Qohelet' in: W.H. van Soldt *et al.* (eds), *Veenhof Anniversary Volume: Studies Presented to Klaas R. Veenhof on the Occasion of his Sixty-Fifth Birthday* (Pihans), Leuven 2001, 503-514; Joseph Ryan Kelly, 'Sources of Contention and the Emerging Reality Concerning Qohelet's *Carpe Diem* Advice', *Antiquo Oriente* 8 (2010), 117-134; Mark R. Sneed, *The Politics of Pessimism in Ecclesiastes: A Social-Science Perspective* (SBL Ancient Israel and Its Literature, 12), Atlanta 2012, 42-43.

¹³ Otto Kaiser, 'Carpe diem und Memento mori in Dichtung und Denken der Alten, bei Kohelet und Ben Sira' in: *Zwischen Athen und Jerusalem: Studien zur griechischen und biblischen Theologie, ihrer Eigenart und ihrem Verhältnis* (BZAW, 320), Berlin, 247-274; i.h.b. 263.

¹⁴ Zie Berner, 'Evil and Death in the Book of Qohelet', 59.

¹⁵ Zie Vanstiphout, *Het epos van Gilgameš*, 148.

Het kan worden gelezen als een ontkenning van het geloof in de onsterfelijkheid van de ziel, zoals dat gebruikelijk is in latere joodse geschriften. Dit wijst op Griekse invloed.¹⁶ Het heeft ook een parallel in de oud-Egyptische opvatting van de geest als een vogel die na de dood het lichaam verlaat. Shannon Burkes vergelijkt Predikers kijk op de dood met de manier waarop de oude ideeën over het leven na de dood in laat-Egyptische biografieën worden geïnterpreteerd. Ze gaat er niet van uit dat het een door het ander is beïnvloed. Wat hen verbindt, is dat ze allebei deel uitmaakten van een breder patroon van veranderingen binnen religieuze overtuigingen in die periode in deze regio.¹⁷ Het probleem met deze theorie is dat Predikers kijk op de dood nauwelijks kan worden gezien als een afwijking van de traditionele opvattingen. Het is eerder andersom: Prediker lijkt zich te verzetten tegen nieuwe pogingen, waarschijnlijk beïnvloed door het Griekse denken, om de harde realiteit van de dood te verzachten. In zijn pleidooi om het beste uit dit leven te halen, wil hij elke ontsnapping in een of andere vorm van positieve kijk op het hiernamaals afsnijden.

Prediker 9 als bevrijdingsliteratuur

Bij het herlezen van het boek Prediker, zowel in de hedendaagse context als in de eigen context, ziet Elsa Tamez overeenkomsten tussen de frustratie van de mensen die lijden onder de ‘globalisering’ van het hellenistische Ptolemeïsche systeem in de tijd van Prediker en de ‘ontmenselijke realiteit’ van onze tijd.¹⁸ Ze interpreteert Prediker 4:1-12, dat begint met de verwijzing naar de ‘tranen van de verdrukten’ die geen trooster hebben, als een oproep tot solidariteit als een manier om de hebzuchtige en betekenisloze geest van zijn samenleving te bestrijden. Hoofdstuk 9 moet men volgens haar lezen als een tekst van verzet: ‘to live and feel the vibrancy of life (...) is a feasible way to resist the times of anti-human hostility, and to combat the total frustration caused by the society.’¹⁹ Daarbij moet dan wel vanuit het perspectief van de bevrijdingstheologie worden opgemerkt dat Prediker, als een soort ‘renegade aristocrat under foreign domination’ te veel geneigd is een situatie te accepteren die hij niet gemakkelijk kon veranderen. Er zijn ook situaties waarin lijdende mensen zich deze luxe niet kunnen permitteren. Om deze reden wil Tamez naast Predikers advies om van dag tot dag te leven te midden van onderdrukkende arbeid en verdriet het apocalyptische visioen zetten van een totaal andere toekomst.²⁰

Niet iedereen zal het met Tamez eens zijn wat betreft haar analyse van Predikers kijk op de samenleving. Volgens Schoors was Prediker zich bewust van de politieke en economische onderdrukking, maar bekritiseerde hij deze niet echt. Hij zag het niet als een probleem, maar gebruikte het alleen om de absurditeit van het menselijk bestaan te illustreren.²¹ Ook Katherine Dell, die sympathiseert met de bevrijdingstheologie, is in deze kwestie terughoudend: ‘the very

¹⁶ Schoors, *Ecclesiasticus*, 309.

¹⁷ Burkes, *Death in Qoheleth and Egyptian Biographies of the Late Period*, 236.

¹⁸ Elsa Tamez, *When the Horizons Close: Rereading Ecclesiastes*, Maryknoll 2000, v.

¹⁹ Tamez, *When the Horizons Close*, 113.

²⁰ Tamez, *When the Horizons Close*, 145.

²¹ Schoors, *Ecclesiasticus*, 325.

bluntness and realism of Ecclesiastes make it a resistant text for liberation'.²² In plaats daarvan pleit ze voor een postkoloniale benadering, waarbij ze de teksten leest als een tweesnijdend zwaard. Daarmee ontstaat er ruimte voor discussie over de betekenis, waarbij zowel problemen worden gecreëerd als opgelost. Met betrekking tot de kwestie van leven en dood concludeert Dell dat Prediker in de postkoloniale context van zowel de dominante eurocentrische voormalige kolonisator als de door armoede geteisterde voorheen gekoloniseerde groep gelezen kan worden. In beide gevallen zou men waarschijnlijk tot dezelfde conclusie komen, namelijk dat van het leven moet worden genoten in het heden, wie je ook bent, en dat er uiteindelijk niets kan worden veranderd. Men kan zich hierbij wel afvragen of zo de bijbeltekst nog wel functioneert als een tweesnijdend zwaard. Gemotiveerd door de ervaringen bij het lezen van deze tekst met mijn studenten, denk ik dat er meer inspiratie in te vinden is.

Genieten van het leven als protest

Wat mij opvalt in de reacties op de manier waarop Prediker spreekt over het leven met de dood voor ogen, is dat zijn advies om zoveel mogelijk van het leven te genieten zo anders wordt opgevat. Ik besef nu des te meer dat het een groot verschil maakt als je dit leest in mijn bevoorrechte situatie of als je, zoals sommige studenten, in Medellin of in Centraal-Afrika woont. Voor mij betekent genieten van het leven eenvoudigweg het benutten van enkele van de vele mogelijkheden die de amusementsindustrie biedt, zoals dat ook wordt gestimuleerd door mijn werkgever, die wil dat ik gelukkig en gezond blijf. Voor mensen in een situatie van armoede en onderdrukking kan het advies om van het leven te genieten worden gehoord als een oproep tot protest tegen hun situatie en de drang om niet toe te geven aan berusting. Elsa Tamez wijst daar terecht op. Dit kan ook verklaren waarom het soms lastiger lijkt om in een comfortabele situatie goed van het leven te genieten. Je zou ook kunnen zeggen dat verveling of depressie een luxe is die niet iedereen zich kan veroorloven.

Deze ervaringen met het lezen van Prediker in verschillende contexten sluiten aan bij wat Mark George schrijft over zijn manier om de teksten te lezen in een post-Holocausttijdperk. Volgens hem leert Prediker ons de realiteit van de dood te accepteren, zodat we verantwoordelijkheid kunnen nemen voor het leven dat ons is gegeven.²³ In zijn poging dit op onze eigen situatie toe te passen verwijst hij naar Jacques Derrida, die stelt dat verantwoordelijkheid de handeling van een uniek persoon vereist, een subject dat eindig en onvervangbaar is. Het unieke zelf wordt niet gevormd door de rol die iemand speelt in het leven, maar door zijn dood. De dood van ieder mens is uniek. Om met de dood in het post-Holocausttijdperk om te gaan, stelt George voor om nog een stap verder te gaan. In lijn met de opvatting van Emmanuel Levinas dat subjectiviteit ontstaat in de ontmoeting met de Ander, stelt George: 'it is not only one's own death one must take upon oneself, but also the death of the Other, for the death of the Other is

²² Katherine J. Dell, *Interpreting Ecclesiastes: Readers Old and New* (Critical Studies in the Hebrew Bible, 3), Winona Lake 2013, 83.

²³ George, 'Death as the Beginning of Life', 289.

oneself'.²⁴ De dood die men moet accepteren is ook de dood van degenen die zijn gestorven in de Holocaust en de vrijheid om van het leven te genieten is een vrijheid die voortkomt uit het op zich nemen van de dood van allen die zijn gestorven. Op deze manier is het bewustzijn van de dood het begin van het leven. Ik zie hier ook een verband met wat ik van mijn buitenlandse studenten heb geleerd, namelijk dat het een groot verschil maakt of je over de dood denkt vanuit het perspectief van het individu of vanuit de ervaring deel uit te maken van een gemeenschap.

Afsluitende overwegingen

De voor de hand liggende conclusie van dit overzicht van interpretaties en toepassingen van Predikers teksten over leven en dood is dat er veel verschillen zijn die voor een groot deel kunnen worden toegeschreven aan de verschillende contexten van de lezers. Dat onderstreept dat men voorzichtig moet zijn met het toeschrijven van definitieve antwoorden of duidelijke opvattingen aan Prediker. Hij laat immers ook zelf zien dat elke waarheid relatief is en dat er altijd een voor of tegen is. Dat geldt ook voor zijn eigen beweringen. Het lijkt er op dat hij wat betreft zijn visie op de dood in bepaalde opzichten minder stellig is dan hij in hoofdstuk 9 doet voorkomen. Dat kan men afleiden uit de manier waarop de tekst in 3:21 aan het slot weer wordt opgepakt. In 3:21 lezen we:

Wie heeft weet van de levensadem van de mensen?
of die opstijgt, naar boven
en van de levensadem van de dieren
of die afdaalt, naar beneden, naar de aarde?

Hierboven werd aangenomen dat het om een retorische vraag gaat. Het gesuggereerde antwoord zou dan zijn dat een mens niet de illusie moet hebben dat hij als het om de dood gaat meer is dan een dier. Men kan het echter ook lezen als een open vraag, waarbij de mogelijkheid open wordt gelaten dat er wel degelijk verschil is. Een aanwijzing in die richting kan men in 12:7 vinden, waar Prediker dezelfde woorden gedeeltelijk weer op pakt in zijn beschrijving van het levenseinde van de mens:

en het stof weerkeert op de aarde, zoals het was,
en de levensgeest weerkeert
naar God die hem gegeven heeft.

In het Hebreeuws wordt voor 'levensgeest' hetzelfde woord gebruikt als wat in 3:21 vertaald is met 'levensadem', namelijk *ruach*. Prediker lijkt hier een bevestigend antwoord te geven op zijn eigen, eerder gestelde vraag. Misschien dat er dan toch een verschil is met de dieren en dat er met de dood toch nog niet het laatste woord is gezegd over gestorvenen. Prediker zelf gaat niet zo ver. Hij stopt met de voor een mens onontkoombare realiteit: 'en daarna – naar de ge-

²⁴ George, 'Death as the Beginning of Life in the Book of Ecclesiastes', 293.

storvenen' (9:3). Psalm 73 is een tekst waarin voorzichtig een stap verder gezet wordt. Het is interessant om te zien dat de dichter daarbij woorden gebruikt die sterk doen denken aan Prediker. Om te beginnen wordt ook daar een vergelijking gemaakt tussen mensen en dieren. De dichter vergelijkt zichzelf in zijn onbegrip met een dier: 'Ik was een redeloos dier bij u.' Het inzicht dat de blijvende relatie met God mogelijk de grens van de dood overschrijdt doet vervolgens ook denken aan woorden uit Prediker.

Toen mijn hart verbitterd was,
en ik in mijn nieren geprikkeld werd,
toen was ik een grote dwaas en zonder verstand,
ik was een redeloos dier bij U.
Nochtans zal ik bestendig bij U zijn,
Gij hebt mijn rechterhand gevat;
Gij zult mij leiden door uw raad,
en daarna mij in heerlijkheid opnemen. (Ps 73:21-24; NBG51)

Door het specifieke gebruik van de woorden 'en daarna' kan men Psalm 73:24 kan lezen als een reactie op de uitspraak in Prediker 9:3. Je hoeft dit niet als een tegenstrijdigheid te zien. Waar Prediker niet verder wilde of durfde te gaan, wilde of kon de psalmist niet stoppen.